

Is Gorinchem ontstaan vanuit een hofgebied?

BERT STAMKOT

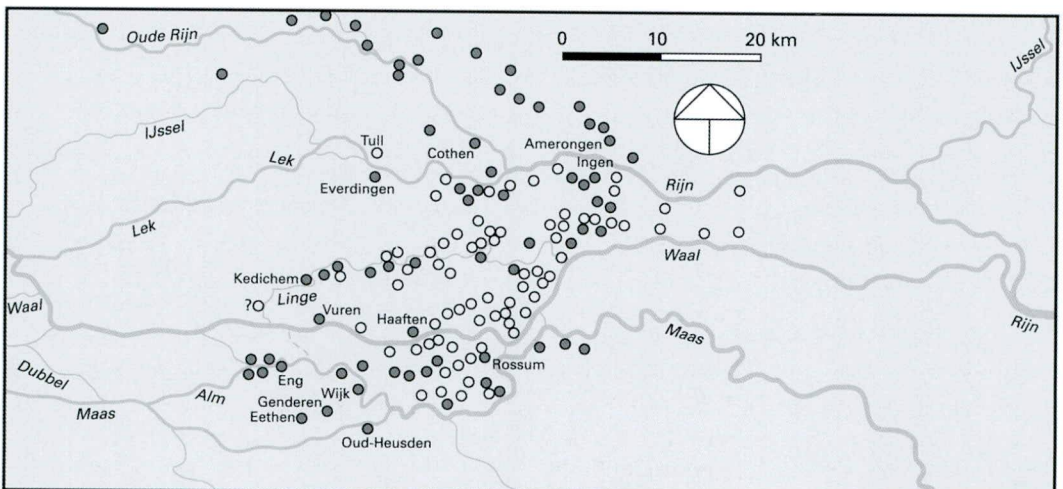
Over de ontstaansgeschiedenis van het Zuid-Hollandse Gorinchem zijn vele verhandelingen geschreven, waarbij vooral aan de lokale heren van Arkel een grote rol wordt toebedeeld. Dit artikel behandelt de oudste fase van deze geschiedenis, het pre-Arkelse tijdperk. Geprobeerd wordt een oorspronkelijk hofgebied aan te wijzen en de mogelijke weerslag daarvan op de stadsstructuur te duiden. Bij gebrek aan concrete, geschreven berichten zal de historische geografie ons hierbij zeer ten dienste staan.

Binnen het in 695 gevormde bisdom Utrecht bevond zich het wereldlijke gouw (graafschap) Teisterbant. De ontwikkeling van de gouwen hing samen met de uitbouw van het feodale stelsel, waarbij graven als leenman werden aangesteld door de Karolingische vorsten. Hun opvolgers, de Ottoonse keizers, probeerden daarentegen hun invloed via hen welgezinde bisschoppen te versterken. In Teisterbant bleek dat toen de heer van Goor het ambt van prefect moest overgeven aan de bisschop (1018). Hierop volgde de overdracht van het graafschap zelf, waarna de naam Teisterbant snel in onbruik raakte (Blok, 1963).

Teisterbant was vanuit het oosten gegroeid en bestond uit langs de rivieren gelegen nederzettingen met 'engen': aaneengeschakelde, blokvor-

mige akkers, zoals in Kedichem en Vuren. Een wat latere ontginningsmethode kenmerkte zich door lichtgebogen percelen, waarvan de beperkte diepte werd bepaald door de oeverwal. De s-vorm vergemakkelijkte het een ossenspan met ploeg aan het eind van de akker te keren. Deze kromakkers sloten aan op de engen en dateren van ruim vóór 1100 (Pleijter en Vervloet, 1986). Het bestuur over het grote bisdom werd midden 11e eeuw gedecentraliseerd via aartsdiakonen. Het aartsdiakonaat Tiel viel vrijwel samen met het voormalige Teisterbant. De westgrens kwam voorbij Gorinchem te liggen, waar op dat moment al land in cultuur werd gebracht. De onderverdeling in parochies moet nog eerder op gang zijn gekomen, getuige de vermelding van de Heukelumse kerk in 996. De verbondenheid met de Utrechtse Domkerk kwam tot uiting in het grote aantal vernoemde

Het rivierengebied met engen en kromakkers.

● Engen (naar Henderikx) ○ Kromakkers (naar Vervloet en Veldhorst)

© Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

Sint-Maartenskerken, waaronder die te Zaltbommel, Woudrichem en ook Gorinchem (Van der Donk, 1961). In het westelijke rivierengebied verloor de bisschop uiteindelijk zijn wereldlijke positie. Graaf Dirk V van Holland slaagde er in om voormalig Teisterbant deels binnen zijn invloedssfeer te brengen (1076), de rest kwam aan Gelre. Dit grensgebied zou vervolgens verder fragmenteren tot vrije heerlijkheden als Arkel, Buren, Culemborg en Leerdam.

GORINCHEM EN DE HEREN VAN ARKEL

Voor een goed begrip is het van belang om kort de geschiedschrijving van Gorcums overgang naar de heren van Arkel te behandelen. De 15e-eeuwse chroniqueur Pauw meldde dat de aan de graven van Holland gelieerde heer van Bentheim in 1212 of 1222 de heerlijkheid Wolpheren met een toren aan de heer van Arkel had overgedaan (Bruch, 1931). Rond de toren woonden reeds vissers ('Gorrekkes') en de Arkels zouden aan de toren een kerk toevoegen en van de nederzetting een stad maken. De boerenbevolking van Wolpheren werd gedwongen om hun huizen af te breken en zich in die nieuwe stad te vestigen.

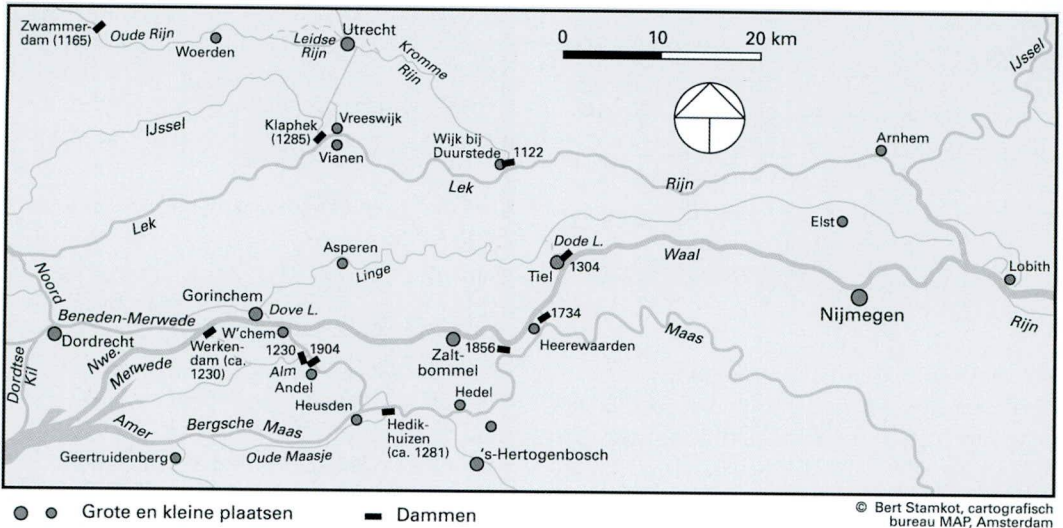
Omdat er in een door graaf Floris IV op 6 december 1224 uitgevaardigde oorkonde ook nog over 'bij Gorinchem' wonende mannen van de graaf van Bentheim wordt gesproken, is het verhaal over de overgang van Gorinchem naar de heren van Arkel door volgende kroniekschrijvers (Kemp, 1656; Van Zomeren, 1755) bijgesteld tot het jaar 1230. Dit jaartal heeft nog lang aanhangers gekend (Van Rappard, 1983). Pas in 1937 is er op gewezen dat er in de oorkonden van vóór 1254 geen heren van Arkel worden vermeld (De Groot, 1937). Ook kwam Gorinchem in 1267 niet meer voor op een lijst van goederen van de graaf van Bentheim, dus zal hij de plaats niet lang daarvóór aan de Arkels hebben overgedragen. Dit idee heeft breed navolging gevonden, als laatste vertolkt en onderbouwd door de mediaevist Waale (1995). In het navolgende zullen het westelijk van de stad gelegen Wolphe-

ren, de toren, de betekenis van 'bij Gorinchem' en de rol van de heren van Arkel waar dat relevant is weer aan de orde komen.

HET RIVIERENGEBIED IN RELATIE TOT GORINCHEM

Voor de geschiedenis van Gorinchem vóórdat het in het midden van de 13e eeuw overging in handen van de heren van Arkel, zijn vier aspecten van belang. Ten eerste de invloed van de rivieren op het landschap. Voor Gorinchem zijn Waal/Merwede, Maas en Linge relevant. In de tweede plaats liggen er in het rivierengebied rond Gorinchem zand- en klei-afzettingen in de vorm van oeverwallen en verder landinwaarts komgronden met veen op klei en daarop weer een laagje rivierklei. De ondergrond was mede bepalend voor het menselijk handelen. De nederzettingen ontstonden op de oeverwallen, de komgronden werden pas later ontgonnen. Ten derde de occupatie vanuit het oosten die samenhangt met de ontwikkeling van het gouw Teisterbant. De latere fragmentatie daarvan zou leiden tot het ontstaan van onder meer het Land van Arkel met Gorinchem. Tot slot de eerste kromakkerontginning met landsheerlijke kavels (het hofgebied) die de structuur van met name het zuidwestkwadrant van de stad heeft beïnvloed.

De hier stromende rivieren hebben het oeverwallenlandschap gevormd. Doordat de hoeveelheid afgevoerd water en de loop van de rivieren fluctueerde ontstonden afwisselend oeverwallen en kommen. Voor het gebied rond Gorinchem werd de Beneden-Waal steeds belangrijker. De bij Tiel aftakende Linge en de Heerewardense overloop (oostelijk van Gorinchem) voerden grote hoeveelheden water af ten koste van de Beneden-Waal. Door de binnendringende getijdewerking vanuit het westen, als gevolg van stormvloeden eind 12e eeuw, nam de betekenis van de Beneden-Waal echter toe. De Maas stroomde aanvankelijk zuidelijker westwaarts, maar een aftakking is vanaf Heusden ook noordelijker richting Woudrichem

Het rivierengebied met de belangrijkste afdammingen.

gaan lopen. Dit gebeurde minstens al vanaf 1018, want toen werd het gehele riviervak stroomafwaarts van de Maas-Waal-samenvloeiing bij Woudrichem Merwede genoemd. De Heusden-se Maas voerde sinds de afdamming van de Oude Maas (1273) al het Maaswater af naar de Merwede bij Gorinchem.

De Linghe stroomde oorspronkelijk vanaf Arkel westwaarts langs Schelluinen, maar deze loop is verland nog voordat het gebied werd geoccupeerd. De hoofdstroom was naar het zuiden verlegd en kwam vrij oostelijk (als Dove Linghe) bij Dalem in de Merwede. De uiteindelijke (en westelijker) monding – de Gorcumse Lingehaven – zal aangelegd zijn tijdens de omdijking van de Alblasserwaard in 1277 (Van der Donk, 1955; Stamkot, 1982). Tussen Dove Linghe en Lingehaven lag het Wijdschild, een onbedijkte opwas, die een landsheerlijke status had.

Van grote betekenis is het dat de vermeerdeerde waterafvoer via de Beneden-Waal en de uitmonding van Linghe en Maas in de Merwede bij Gorinchem tot meer wateroverlast leidde en later tot waterstaatkundige aanpassingen noopte.

ARKEL EN HET HOOGLAND

Om de lokale situatie beter te kunnen begrijpen is het nodig om aandacht te besteden aan Arkel. Dit dorp is namelijk ouder dan Gorinchem en leende zijn naam aan de heren, die voor de stadswording verantwoordelijk waren. In 999 schonk keizer Otto III aan bisschop Ansfried van Utrecht het land dat ene Poppo in het Teisterbantse Arkel in beheer had. De bewoonde wereld was op dat moment reeds nabij, getuige de Heukelumse kerk en de engen van Vuren en Kedichem.

Hoe zag dat Arkel er uit? Ondanks de aanwezigheid van 'twee evenwijdige en voor de langgerekte nederzettingsstructuur bepalende wegen', kan er van een 'gestrekt esdorp' (Henderix, 1987, p.25 en 28) geen sprake zijn, omdat de oostelijke weg pas in 1277 als dijk is aangelegd! Arkel was in oorsprong een afzonderlijke hof met, blijkens gevonden Badorfscherven, vanaf begin 10e eeuw bewoning bij de aanmeerplaats aan de Linghe.

Vanuit de hof werd het Hoogland (tussen Arkel en Gorinchem) het eerst ontgonnen. Dat dit vroeg gebeurde kan worden afgeleid uit de afwijkende percelering vergeleken met alle aangrenzende gebieden. De perceelsdiepte bleef be-

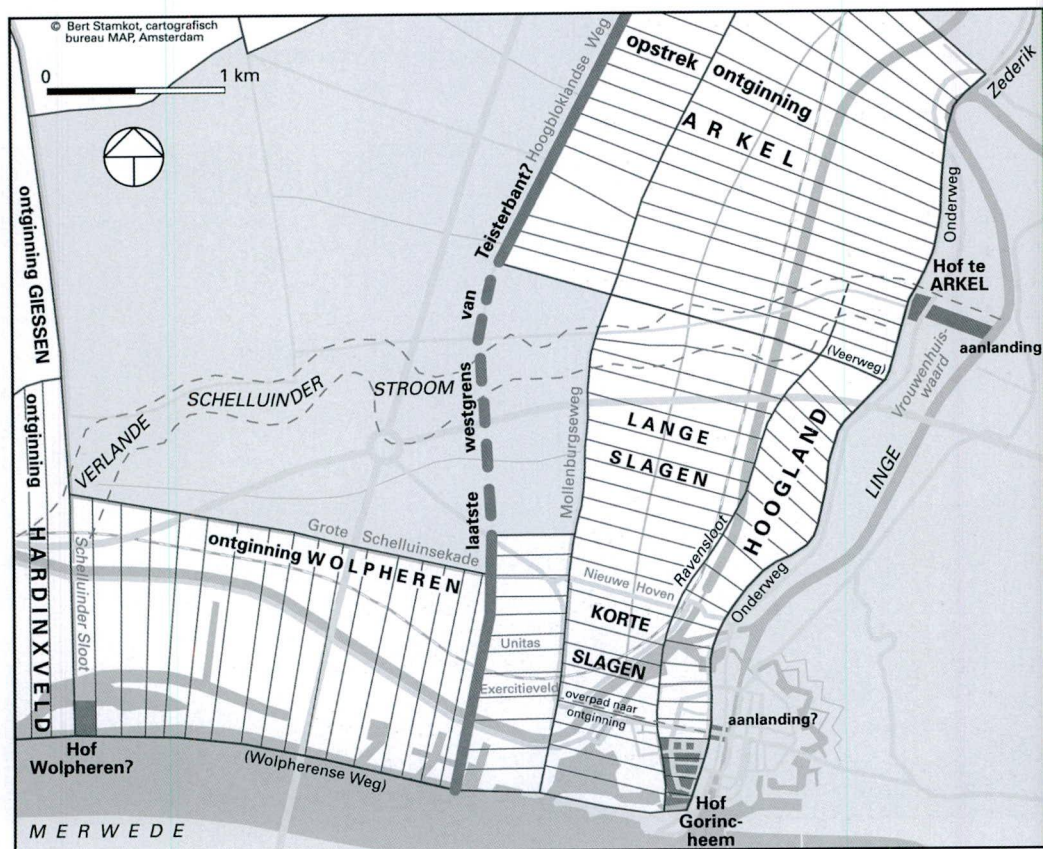
perkt tot 500 meter en de onregelmatige kavels doen sterk aan kromakkers denken. Als ontginningsbasis fungeerde de Onderweg. Deze volgde de oeverwal van de Linge tot aan de Merwede. Het Hoogland werd in het westen afgesloten door de Ravensloot (grenssloot), die door de aanleg van het Merwedekanaal goddeels is verdwenen.

Vanuit Arkel is noordwestwaarts een moderne strokenontginning ter hand genomen. Door deze omvangrijke ontginning werd het zinvol om de exploitatie van het Hoogland te combineren met een ontginning van het daar westwaarts achtergelegen land (tot aan de Mollen-

burgseweg). De diepte van deze ontginning varieerde van 1.250 meter in het noorden (Lange Slagen), tot 600 meter bij de Merwede (Korte Slagen). Samen waren Hoogland en Slagen ongeveer even groot als de nieuwe Arkelse strokenontginning. Het zal daarom efficiënt geweest zijn om Hoogland/Slagen vanuit een nieuwe hoeve, zo ver mogelijk van de Arkelse hof, te exploiteren.

De laatste kavels van het Hoogland, het zuidwesten van middeleeuws Gorinchem, zullen dan aan de ontginning ter beschikking zijn gesteld en een landsheerlijke status gekregen hebben. Kan er, zoals met Poppo te Arkel in 999, een exploitant aan Hoogland/Slagen worden verbonden? Het toponiem Gorinchem geeft daartoe een indicatie: een mansnaam

Reconstructietekening van de eerste ontginningen.

(Gor-) met grammaticale uitgang (-inc), verbonden met een hof (hem). De plaatsnaam kan gerelateerd worden aan de al eerder genoemde heer van Goor, de Teisterbantse prefect (1018)¹.

WOLPHEREN EN SCHELLUINEN

Het westelijke deel van de huidige gemeente Gorinchem heet Wolpheren. Volgens Heemskerk (1966, p.10) was Wolpheren waarschijnlijk niet meer dan een plaatsbepaling van een ontginning, want voor het bestaan van een dorp of heerlijkheid is volgens hem geen bewijs. Toch valt er historisch-geografisch gezien meer betekenis aan Wolpheren toe te kennen. Oudere topografische kaarten tonen duidelijk dat het een aparte strokenontginning was. Met (een weg langs) de Merwede als basis, zijn er 1.000 meter lange sloten tot aan de Schelluinse Kade gegraven². Er zal aansluitend op Hardinxveld (kerkvermelding in 1105) zijn gestart met een hofkavel. De oostgrens is onduidelijk. De ontginnings-

basis bood ruimte aan veertien hoeven en dat zou voldoende zijn voor een kerkstichting³. Wolpheren was dus wèl een nederzetting, alleen zou het tot wüstung verworpen. De toegenomen waterafvoer via Waal en Maas, alsmede de ingetreden getijdenwerking, schuurden de buitenbocht van de Boven-Merwede uit, waardoor de druk op Wolpheren toenam. Om zoveel mogelijk areaal te behouden, moest er een dijk achter de ontginningsbasis gelegd en bewoning dus opgegeven worden. De relatie tussen het verlaten van Wolpheren en de opkomst van Gorinchem is al in de kronieken gelegd en gedateerd op 1212/1222. Ook Schelluinen profiteerde hier-

De Groenmarkt in Gorinchem circa 1650, toegeschreven aan Jan Beerstraten (1622-1666): links de achterzijde van het stadhuis met aan de rechterkant de waag en geheel rechts de Grote of St.-Maartenskerk met de nog bestaande Grote of St.-Maartenstoren.

*Op de Groenmarkt zijn fundamenten aange-
troffen die op een ringburcht met donjon lijken
te wijzen. Op de achtergrond rechts de Grote
Kerk met de laatgotische toren. Ter plaatse van
de huizenrij op de achtergrond bevond zich het
St-Agnesklooster of Zusterhuis (foto: Allow
Frings, Regionaal Archief Gorinchem).*

van, toen Diederik van Altena in 1220 bezit te Wolpheren en de Schelluinse kerk aan de Duitse Orde schonk. De naam Schelluinen is afgeleid van Asjkelon, dat in 1153 door de kruisvaarders was veroverd. Het Wolpherense landverlies werd overigens gecompenseerd door opstrek tot aan de Haarweg. Ook vanuit Arkel, Hoornaar en Hoogblokland werd verder ontgonnen, met het Scheiwijk als sluitstuk.

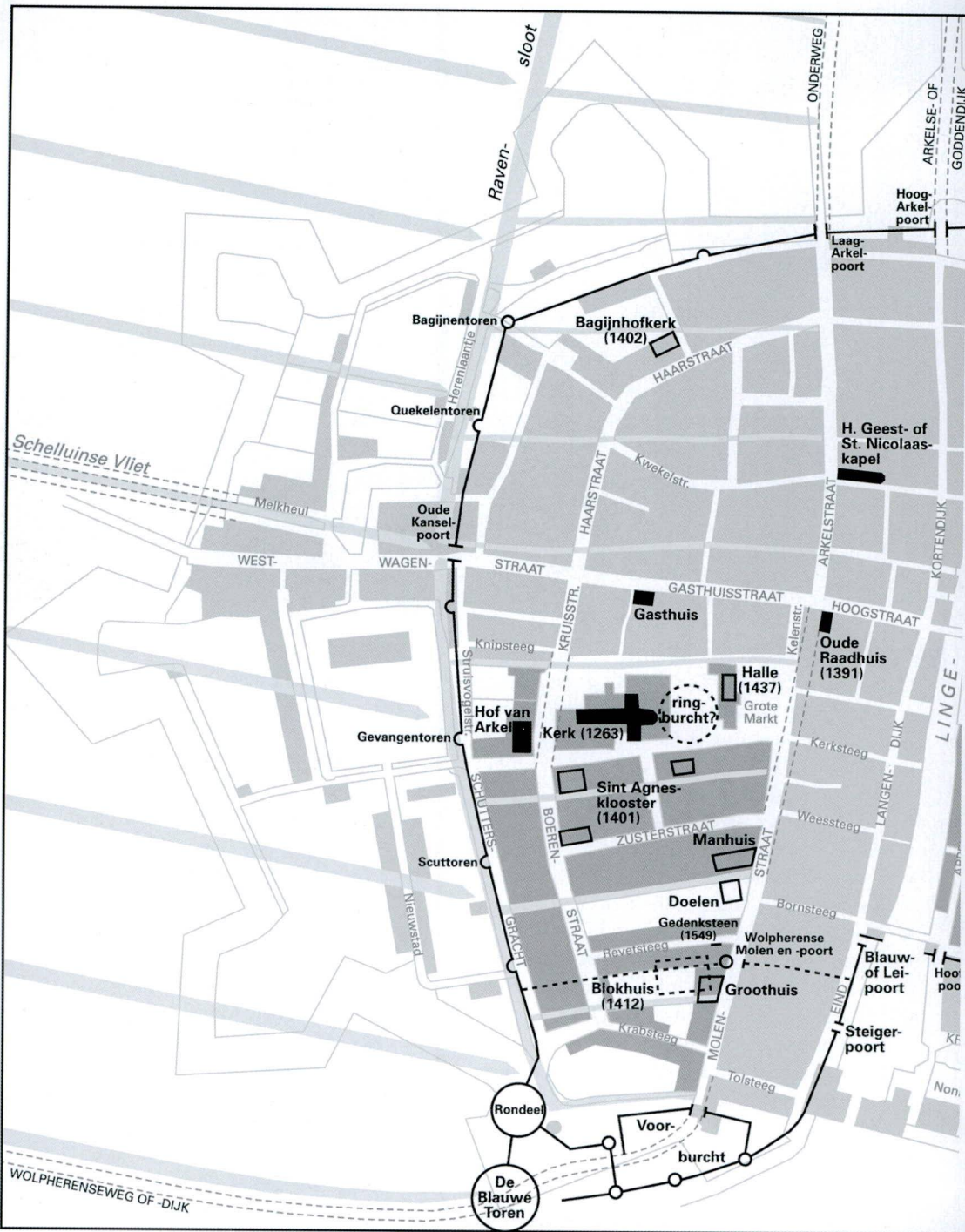
HET GORCUMSE HOFGEBIED

Hiervoor is het ontginningsproces van Gorinchem en omgeving geschetst. Het Hoogland zal (mogelijk ruim) vóór 999 zijn ontgonnen, waar-

na tussen 999 en 1018 de achtergelegen Slagen aan de beurt kwamen en een hof, mogelijk door de heer van Goor, zal zijn ingericht op de zuidelijkste Hooglandkavels. De vraag is nu welke sporen dit hofgebied in de stad heeft achtergelaten.

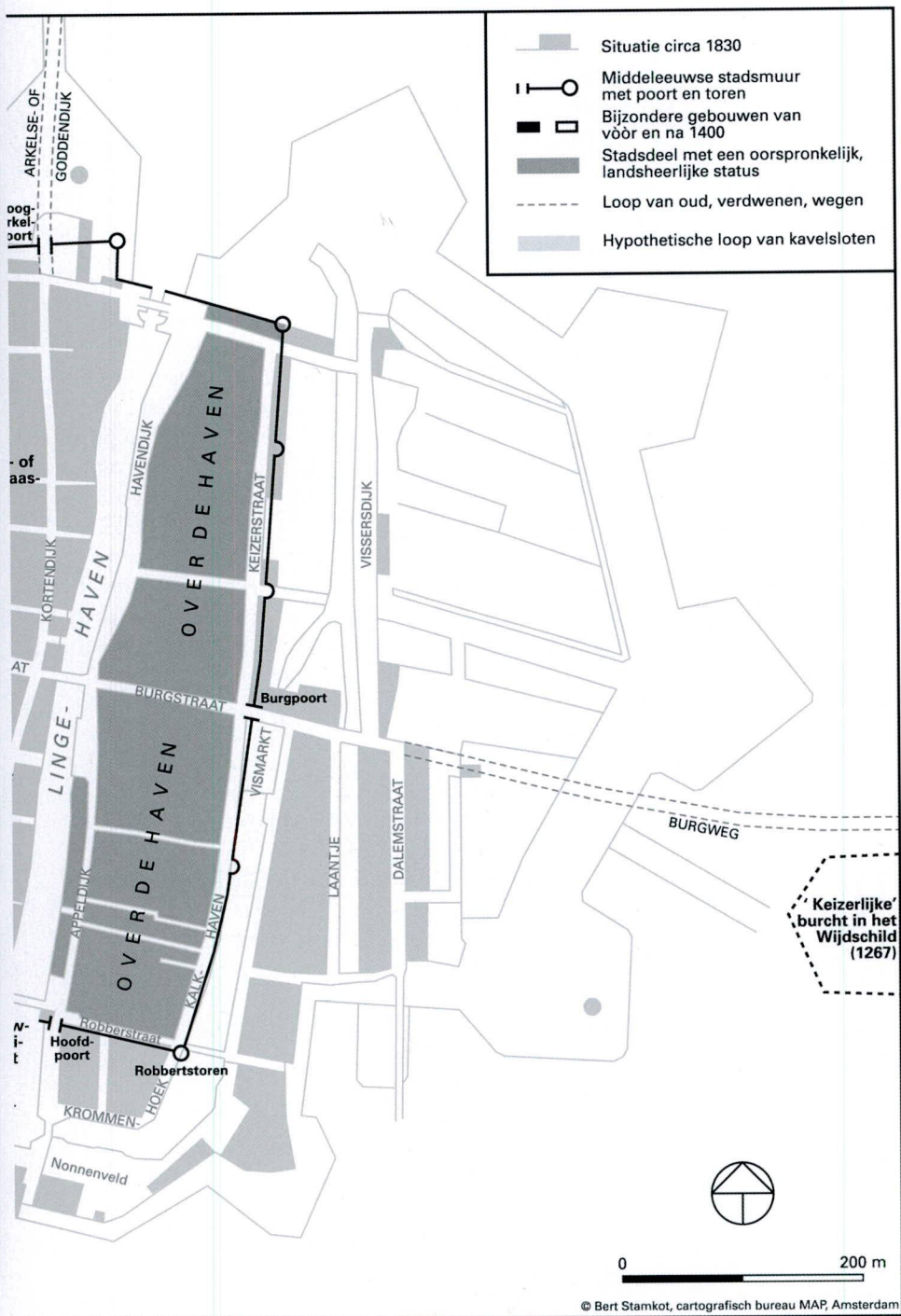
De westgrens, de Ravensloot, vormt geen probleem omdat deze tot stadsvest en – na de uitleg van 1600 – tot Schuttersgracht zou transformeren. Ook de oostgrens is herkenbaar: ontginningsbasis de Onderweg, nu Grote Markt Oostzijde en Molenstraat. De noordgrens van het landsheerlijke gebied kan samenvallen met de gevelwand van Grote Markt-Groenmarkt-Achter de Kerk en valt door te trekken langs de stadsschool (nu V&D). De oorspronkelijke afscheiding zal bestaan hebben uit een kavelsloot. Ten zuiden van de kavelsloot lag het Marktveld met westelijk daarvan de Arkelse Hof^f. Het hofgebied zal zich verder zuidwaarts hebben uitgestrekt tot aan de Merwede. Hieronder wordt het hofgebied, later het zuidwestkwadrant van de

IS GORINCHEM ONTSTAAN VANUIT EEN HOFGEBIED?

IS GORINCHEM ONTSTAAN VANUIT EEN HOFGEBIED?

Reconstruc-
tiekaart van
de binnen-
stad van
Gorinchem.

© Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

middeleeuwse stad, nader geanalyseerd. De heerlijke status van het gebied werd overgenomen door de heren van Arkel en is hier en daar nog een tijd bepalend voor het specifieke karakter van de latere, stedelijke bebouwing.

DE ARKELSE HOF EN HET MARKTVELD

Binnen het blok Struisvogelstraat-Hoge Torenstraat-Krijtstraat, bevond zich de Arkelse hof. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit hofterrein in de 13e eeuw in gebruik werd genomen. Er stond een stenen bijgebouw dat bedoeld was voor bewoners met een hogere status. De hoofdbebouwing bleef buiten de opgraving (Van Genabeek, 2005). Na de ondergang van de heren van Arkel in 1412 stelde gravin Jacoba van Beieren een kastelein aan voor de ‘Goedepoort’, wellicht het voormalige hof. Enige decennia later zijn deze heerlijke eigendommen

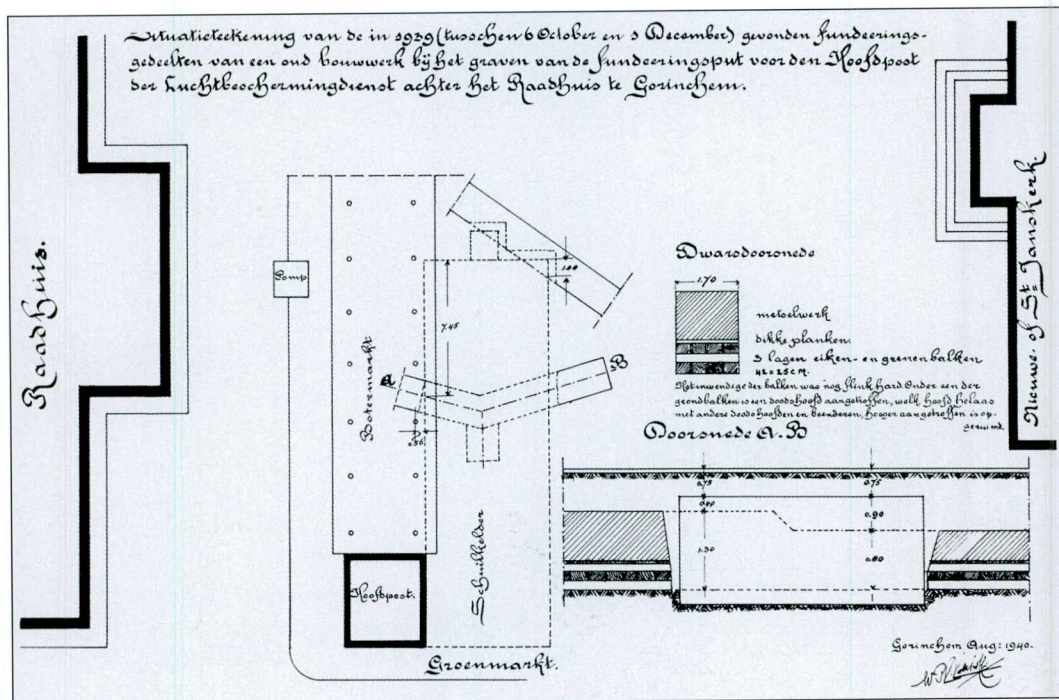

aan de stad overgedaan en kreeg het blok, naast een Stadsschool, een notabele woonbestemming.

Oostelijk van het hof verrees de parochiekerk, die volgens de kronieken aan de toren van Wolpheren is gebouwd. De Gorcumse Sint-Maartenskerk werd in 1263 gewijd en is door Otto van Arkel tot kapittelkerk verheven (1378), wat er op wijst dat het bedehuis een landsheerlijke status had. Ter plaatse van de ondergrondse luchtbeschermingspost op de Groenmarkt zijn twee bouwresten gevonden. De noordmuur ervan vertoont een knik met steunbeer, verderop ligt de zuidelijke muur. Beide muren zijn 1,7 meter dik en bestaan uit zware kloostermoppen. Van der Donk dacht hierbij, vanwege het verhaal over de kerkstichting tegen een toren, al aan een donjon (Van der Donk, 1955). De knik met steunbeer kan echter – bij een symmetrisch ontwerp – ook wijzen op een elfhoekige ringmuur van zo’n 35 meter doorsnede. In dat geval zou alleen het zuidelijke muurfragment tot de woontoren behoren. Dergelijke ringburchten waren in de 13e eeuw zeer gangbaar. Wellicht is deze sterkte (van de heren van Bentheim) niet afgebouwd en – afgezien van het torenverhaal – snel in de vergetelheid geraakt, omdat er omstreeks 1267 in het Wijdschild een nieuw (Arkels) kasteel verrees.

Het meest oostelijk stond de ‘halle’. Deze was in 1437 in stedelijk bezit gekomen, toen Philips van Bourgondië zijn gebouw in erfpacht afstond, waarna het tot stadhuis werd verbouwd. Er was dus géén sprake van nieuwbouw (Van Groningen, 1992, p.117), want het moet als pakhuis door de Gorcumse koopman Dirk van Leuven

De Schuttersgracht, het tot stadsvest vergraven zuidelijkste deel van de Ravensloot. Het bruggetje geeft het niveauverschil aan tussen de middeleeuwse stad (op het Hogeland) links en de Nieuwstad, onderdeel van de westelijker strokenontginning van de Korte en Lange Slagen (foto: Allow Frings, Regionaal Archief Gorinchem).

Opgravings-tekening van 1939 van de op de Groenmarkt gevonden muurfragmenten (Stadsarchief Gorinchem).

zijn opgericht en zou vanaf bijna aan 't begin der stad aanwezig zijn geweest (Kemp, 1656, p.254). Het pand was simpel van opzet: zware bogen schraagden de verdieping en duiden op een oorspronkelijke functie als *spijker*. Hier zouden de verplichte graanafdrachten van de boeren aan de landsheer zijn opgeslagen, waarbij de genoemde Van Leuven mogelijk een rol speelde. Het is verleidelijk om te veronderstellen dat vanwege de verplichte komst van boeren er tegelijkertijd markthandel ontstond, of door de landsheren gestimuleerd werd. De markt vormde hoe dan ook de eerste niet-agrarische bijdrage aan de lokale economie.

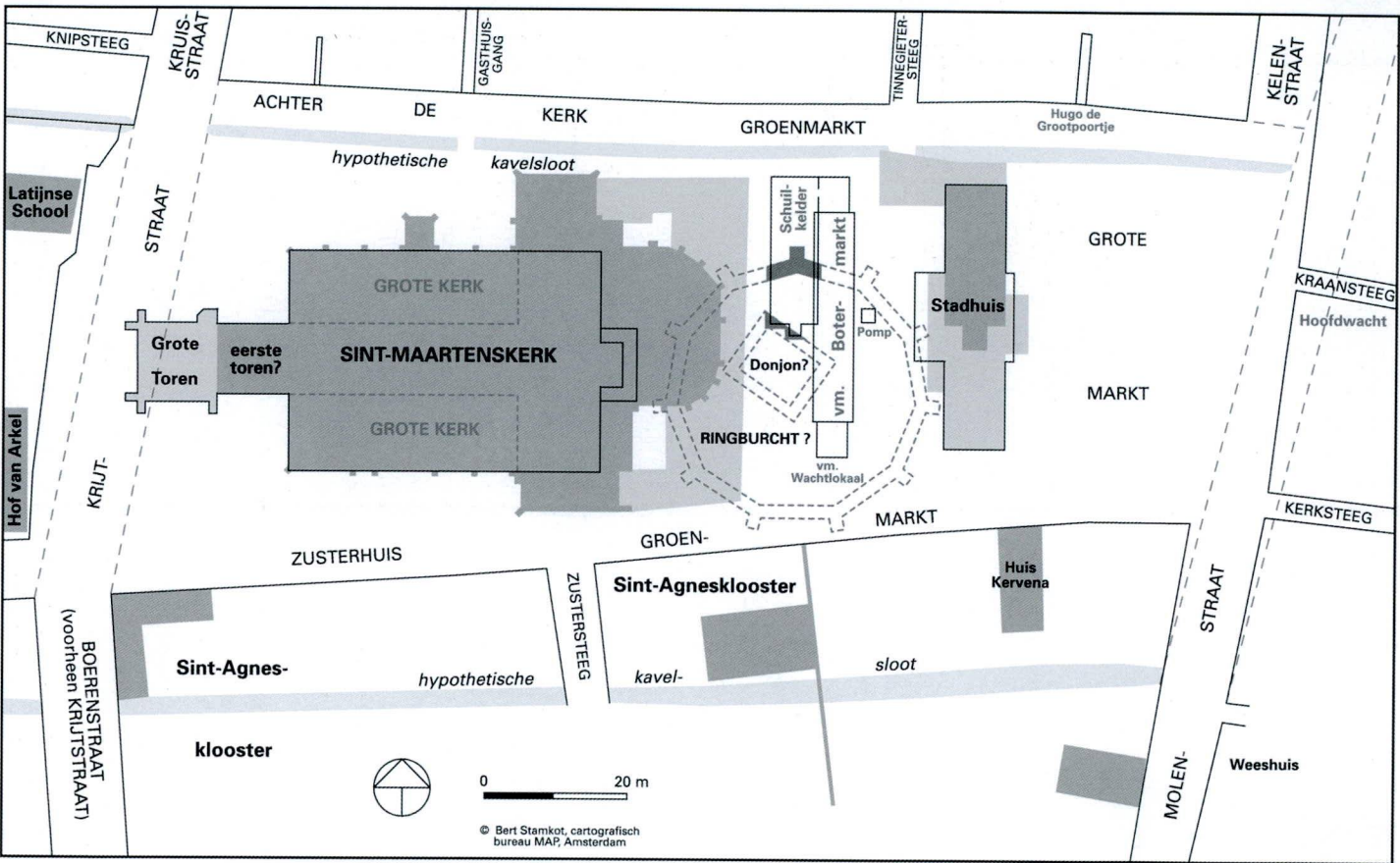
BEZUIDEN HET MARKTVELD

Aan de zuidzijde van het Marktveld is in 1401 de woning van de weduwe Spronk tot het Sint-Ag-

nesklooster omgevormd met toestemming van Jan van Arkel. Haar buurman, kapittelproost Jan Gerardijs, zag zijn bezit vanwege een politieke breuk met de Arkels geconfisqueerd en aan het klooster geschonken worden. Ook oud-burgemeester Bronis de Wit – die even verderop in een kapitaal pand (Groenmarkt 1-2) woonde – trof dat lot, maar hij kreeg zijn leenbezit terug van de graaf. Het klooster kon daarom niet nog verder oostelijk uitgebreid worden. De huizen en bewoners stonden hier dus in een landsheerlijke betrekking.

Het adres Grote Markt 15 was het huis van de Arkelse bastaardridder Van Kervenem, dat omstreeks 1433 overging op drossaard Hendrik Bakker. Mogelijk is dit het middeleeuwse stenen woonhuis dat op twee gouaches van Jacob van der Ulft (circa 1670) is vastgelegd. Ondanks alle veranderingen behield deze gevelrij een statig karakter.

Om de hoek (Molenstraat 12) zijn zware fundamenten aangetroffen, mogelijk van het huis van

Reconstruc-tie-
tekening van
het Marktveld
met kerk, ring-
burg en halie.

scheperen jonker Bouden (1437) (Van Dijk, 2001). Dat de bebouwing hier oud is blijkt uit de loodrechte oriëntatie op de straat. Vanaf de Zusterstraat werd echter de richting van de oorspronkelijke verkaveling gevolgd⁵. Achter het Mannenhuis (1442) en de Doelen (1499) bevond zich nog een *Lombardserf*. Wederom een indicatie voor landsheerlijke bemoeienis: het aanwijzen van de woonstee voor buitenlandse lombarden (vanaf 1324)⁶.

In 1412 eindigde het Arkelse tijdperk en dat leidde tot de vervanging van de burcht in het Wijdschild door een nieuw, Hollands kasteeltje aan de zuidrand van de stad. Hiervoor werden enkele hofsteden gesloopt, die aan de ontginningsbasis, maar buiten de Wolpherense poort hebben gelegen. De locatie van het blokhuis was gunstig voor de controle over stad en Merwede (tol vanaf 1440). De Arkelse hof werd door de kasteelbouw overbodig en weldra droegen de graven dit en ander bezit in het zuidwestkwadrant van de stad over.

Ook de Wolpherense poort werd gesloopt. Menig geschiedschrijver (Van Goch, 1898; Van Peer, 1962; Stamkot, 1982) situeert de poort met zuidvest bij de Revetsteeg, onder meer omdat deze steeg de oorspronkelijke verkavelingsrichting volgt. De bijbehorende Wolpherense molen (vandaar de naam Molenstraat) verdween eveneens. Aangezien het windrecht de heren van Arkel toebehoorde, zal de molen op landsheerlijk terrein en dus ten westen van de poort hebben gestaan.

In 1461 startte Karel de Stoute de bouw van weer een nieuw kasteel, de Blauwe Toren. Volgens Emck gebeurde dat op de plaats van het kasteel van Willem van Beijeren (Emck, 1929, p.27), maar het lijkt logischer dat er verder zuidwaarts nieuwbouw kwam, voordat het blokhuis werd afgebroken. Daarbij hadden stad en graaf allebei voordeel: de landsheer kreeg een fraaiere residentie aan de Merwede en de stad een broodnodige uitbreiding. Met de slechting van de Blauwe Toren, vanwege de nieuwe gebastioneerde omwalling, verdween het laatste landsheerlijke

gebouw. Ook de kastelenbouw bezuiden de Revetsteeg lijkt er op te wijzen dat het hofgebied tot aan de Merwede reikte.

BUITEN HET ZUIDWESTKWADRANT

Had het zuidwesten van Gorcums latere binnenstad oorspronkelijk een landsheerlijk, feodaal karakter; ten oosten en ten noorden daarvan heeft zich ook een deel van de nederzetting ontwikkeld, waar zich meer vrije boeren en burgers vestigden. Ook hier was het landschap richtinggevend voor de stadsstructuur. Binnen die structuur verrezen enkele gebouwen die het meer onafhankelijke karakter van dit gedeelte van de stad symboliseerden.

Uitgangspunt vormde ook in dit gebied de ontginningsbasis, hier Arkel- en Kelenstraat geheten. De latere bebouwing aan de westzijde van de Arkelstraat staat enigszins gérend op de rooilijn en lijkt met de Hooglandse verkavelingsrichting te maken te hebben. Ook de noordelijke vestinggracht, de oostelijke Haarstraat en de Bloempotsteeg passen in dat patroon.

Het oudste toegevoegde element, de Hoogstraat, bestond al in 1267, die via de Burgweg naar het Arkelse kasteel in het Wijdschild leidde. Daarvóór kan de Hoogstraat zelfs als een Linge-aanlanding hebben gediend.

Opvallend is dat de Gasthuisstraat afwijkt van de verkavelingsstructuur⁷. Dat kan samenhangen met de cultivatie van het achterland, die een verbinding tussen Slagen en Hoogstraat vereiste. Aanvankelijk zal dit een vorm van overpad zijn geweest, waarbij het eerste perceel benoorden het (niet vrij toegankelijke) hofgebied doorkruist werd. Met de komst van de kerk, de markt en de kasteelbouw in het Wijdschild, evolueerde het pad tot een straat, waaraan een stedelijk Gasthuis (1321) zijn naam zou geven. Het belang van de kruising Hoogstraat/Onderweg bleek uit de vestiging op de zuidoosthoek van het oudste stadhuis (1391). Dit was dus *buiten* het landsheerlijk gebied. Mogelijk werd het stadhuis op de Markt gevestigd na een stadsbrand, waardoor ook de Kelenstraat verlegd

Arkelstraat aan het begin van de 20^e eeuw.

kon worden en een bajonetverspringing ontstond.

De bebouwing aan de oostzijde van de ontginningsbasis kon binnen de omdijking van de Alblasserwaard van 1277 gebracht worden, de Langen- en Kortendijk. Tegelijk met deze dijk aanleg zal de Lingehaven zijn gevormd, waardoor er een fysieke scheiding ontstond tussen Gorinchem en het grafelijke Wijdschild met het na 1300 ontstane stadsdeel Over de Haven.

Halverwege de Arkelstraat bevindt zich nog het restant van de Heilige Geestkapel. Het bedehuis wordt een oud bestaan (13^e eeuw), zelfs als parochiekerk, toegedicht (Van Goch, 1898, p.40; Van Groningen, 1992, p.146). Dit past goed in het beeld van dit deel van de stad. De feitelijke ouderdom (1329), de zorgfunctie, en de patroonheilige (Sint-Nicolaas) ondersteunen dit nog eens.

Op het Begijnhof aan de Haarstraat werd in 1402 wél een tweede parochiekerk gesticht, wellicht bedoeld voor de eenvoudige burgers die

dan de landsheerlijke kapittelkerk niet langer hoefden te bezoeken.

VAN HOF NAAR STAD

In het gebied buiten de landsheerlijke hofwoonden in 1224 tol vrijdom verkrijgende lieden van de heren van Bentheim, namelijk *bij* (het hofgebied) Gorinchem. Zij vestigden zich aan de ontginningsbasis Arkelstraat en Molenstraat (oostzijde) en aan de Gasthuisstraat. De Hoogstraat bestond zeker in 1267, toen de heren van Arkel de scepter over Gorinchem zwaaiden en de hele nederzetting die naam is gaan dragen. Nadat in 1277 de Korten- en Langendijk en de Lingehaven waren aangelegd, is de ontwikkeling tot handelsplaats ingezet. Gedurende de 14^e eeuw vindt het stadsvormingsproces plaats (vermelding van schepenen in 1324, burgers in 1330 en een eigen zegel in 1349), culminerend in het door de Arkels uitgevaardigde handvest van 1382 dat als stadsrecht wordt beschouwd. Dan is de stad inmiddels vrij dicht bebouwd, met een efficiënt stegenpatroon tussen de hoofdstraten en dijken, terwijl er ook oostelijk van de Linge-

haven een wijk is ontstaan. Het geheel werd door een muur met voorgelegen grachten omgeven. Na de Arkelse Oorlog slaagde Holland erin om de lokale heren definitief uit te schakelen (1412). Daarna verdwenen de oorspronkelijke landsheerlijke elementen van de hof en Over de Haven en raakten deze delen volledig geïntegreerd in de stad.

Did the town of Gorinchem (South-Holland) originate from a domain?

The Hoogland, on the levee of the river Linge between Arkel and the river Merwede, was reclaimed early on. From the Arkel-domain a new strip reclamation was added (the Slagen) to the west of the Hoogland. A new domain was founded on the southernmost parcels of the Hoogland, probably by the intervention of seigneur Van Goor, the prefect of Teisterbant and a confidant of the bishop of Utrecht (around 1018). This was the origin of the future town of Gorinchem. The domain area and the original parcelling of the southwestern quadrant of the town let themselves be traced and reconstructed to a certain extent by, amongst others, a historical geographic approach.

Around the year 1250 Gorinchem (including the vanished village of Wolpheren in the west) passed to the lords of Arkel. Some reports, dating back to that era, mention buildings such as the church, the hall and individual houses, that had a relationship with the original domain area. The town developed outside the domain area too, with a town hall, a hospital and the Holy Ghost Chapel. This urbanisation took place during the fourteenth century. After the removal of the Arkel-dynasty in 1412, the new count of Holland transferred the remaining sovereign elements to the meanwhile full-grown town.

NOTEN

Dit artikel is een verkorte versie van: Bert Stamkot, *De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem*. In: *Oud-Gorcum Varia*, nrs. 61 (2005), pp. 63-77, 62 (2005), pp. 157-185 en 63 (2006), pp. 8-39. Deze reeks artikelen bevat tevens een uitgebreide annotatie en literatuurverwijzing.

1. Stamkot, 1982, p.7. Deze mogelijkheid is dus niet door Blok (1963) geopperd, zoals Waale (1995, p.72) schreef, maar kan volgens de laatste 'wel juist zijn'.
2. En niet circa 720 meter, zoals bij Pons, 2003, p.6.

De Gorcumse Arkelstraat vanuit het noorden. Ooit was deze straat onderdeel van de Onderweg, de ontginningsbasis van het westwaarts (hier rechts) gelegen Hogeland (foto: Allow Frings, Regionaal Archief Gorinchem).

3. Volgens de rekenmethode van Van der Linden (1955, pp. 25-35). Dat is meer dan Waale (1995, p.71) voor mogelijk houdt: 'slechts... een enkele hoeve'.
4. Hier kan verwarring ontstaan omdat wij eerder de hof te Arkel ook wel als Arkels hof hebben omschreven. Over de oorspronkelijk Gorcumse hof is niets bekend, behoudens dan dat deze in het hofgebied moet worden gezocht en dat het niet onlogisch is om de Arkelse hof te Gorinchem, dat genoemd is naar de Heren van Arkel, als een voortzetting van de eerste hoeve te zien.
5. Heemskerk, 1966, p.20; maar niet de verkaveling van de polder Wolpheren!
6. Stadsarchief Gorinchem, Rechterlijk Archief, inv.nr. 24, f.9v (1482); vriendelijke mededeling R.F. van Dijk.
7. In tegenstelling tot Heemskerk, 1966, p.19, die juist verwacht dat verkaveling zich zou richten naar de Gasthuisstraat.

LITERATUUR

- BLOK, D.P. (1963). Teisterbant. Koninklijke Academie van Wetenschappen, Amsterdam.
- BRUCH, H. (1931). Dirck Franckensz. Pauw (Theodoricus Pauli) Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- DONK, W.A. VAN DER (1955). De oudste berichten over de Gorcumse Haven. Noorduijn, Gorinchem.
- DONK, W.A. VAN DER (1961). Gorcum, Teisterband en St. Maarten. In: Oud-Gorcum Varia, pp. 23-24.
- DIJK, R.F. VAN (ca. 2001). Het pand Grote Markt 14. Ongepubliceerd, collectie Stadsarchief Gorinchem.
- EMCK, W.F. (1929). Kroniek van Gorinchem, Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde 1230-1927. Noorduijn, Gorinchem.
- GENABEEK, R.J.M. VAN (2005). Gorinchem, Krijtstraat, Definitief archeologisch onderzoek. 's-Hertogenbosch.
- GOCH, H.A. VAN (1898). Van Arkel's oude veste. Teunis Horneer, Gorinchem.
- GRONINGEN, C.L. VAN (1992). De Alblasserwaard. Waanders, Zwolle.
- GROOT, J. DE (1937). Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht van Arkel? In: De Nederlandsche Leeuw 55, k.345-350.
- HEEMSKERK, J. (1966). Geschiedkundige notities betreffende Gorinchem en het Land van Arkel Beneden de Zouwe. Typoscript, Technische Hogeschool Delft.
- HENDERIKX, P.A. (1987). De beneden-delta van Rijn en Maas, Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Verloren, Hilversum.
- HOOGDALEM, H. VAN (1995). Waar woonden de 'lieden' van Benthem, in of bij Gorinchem? In: Hendrik van Hoogdalem 1898-1970, een veelzijdig Gorcumer. Oud-Gorcum, Gorinchem, pp. 25-43
- KEMP, A. (1656). Leven der doorluchtige heeren van Arkel, ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem. Paulus Vink, Gorinchem.
- LINDEN, H. VAN DER (1955). Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Van Gorcum, Assen.
- PEER, H.F. VAN (1962). Van Gorcums ontstaan tot Gorcums sanering. Noorduijn, Gorinchem.
- PONS, L.J. (2003). De Alblasserwaard, de oorspronkelijke dijken en hoofdlijnen van de landinrichting. Ongepubliceerd, collectie Stadsarchief Gorinchem.
- PLEIJTER, G., EN J.A.J. VERVLOET (1986). Kromakkers en bolliggende percelen. Enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). In: HGT 4, pp. 13-21.
- RAPPARD, L.R.J. RIDDER VAN (1983). Een contra-memorij bij wijze van boekrecensie over de 'Geschiedenis van de Stad Gorinchem' door B. Stamkot. Snep Offset, Gorinchem.
- STAMKOT, B. (1982). Geschiedenis van de stad Gorinchem. Merewade, Gorinchem (Merewade 5).
- STEEGH, A. (1985). Monumentenatlas van Nederland. Walburg Pers, Zutphen.
- STENVERT, R. (2004). Zuid-Holland. Waanders, Zwolle/Zeist (Monumenten in Nederland 10).
- WAALE, M.J. (1995). De geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250. In: Oud-Gorcum Varia 33, pp. 67-81.
- ZOMEREN, C. VAN (1755). Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel. Teunis Horneer, Gorinchem.